

Олег ДЯЧОК

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

На основі спогадів подано співпрацю з М. П. Ковальським, стиль його університетських викладів вченого, риси його характеру як людини і науковця.

Ключові слова: університет, лекції, іспити, наука, дослідження, дисертація, архів, бібліотека, джерелознавство, історіографія.

На основаних воспоминаний подано сотрудничество с Н.П. Ковальским, стиль его университетского преподавания, особенности его характера как человека и ученого.

Ключевые слова: университет, лекции, экзамены, наука, исследование, диссертация, архив, библиотека, историкоисследование, историография.

On the basis of reminiscence it has been described the cooperation with M.P. Kovalskyi, the style of his university scholar reports, the features of his character as a man and as a scholar.

Key words: university, lectures, exams, science, researches, thesis, archive, library, historysourcestudy, historiography.

Серед учнів Миколи Павловича Ковальського багато хто знав його довше і краще, ніж я. Проте кожен зберігає свій образ Учителя. Кожному особливо запам'ятались якісь риси його характеру, епізоди з життя, рядки з листів.

У 1983 р. я прийшов на історичний факультет Дніпропетровського університету на третій курс. І зразу ж – на місяць у колгосп (хто навчався за радянської влади, чудово знає, про що йдеться, а нинішнє студентство, мабуть, і не уявляє, що навчальний рік починався з місяця сільськогосподарських робіт). По закінченні допомоги трудівникам ланів мені належало ще скласти

академрізницю з восьми предметів, серед яких була й “Історична бібліографія”. Викладав її завідувач кафедрою історіографії та джерелознавства М.П. Ковальський, про якого я вперше й почув від своїх нових однокурсників у спортивно-оздоровчому таборі “Сосновий бір” на Павлоградщині, де ми мешкали й звідки щоранку здійснювали поїздки на поля, щоб брати участь в битві за урожай. Невід’ємною складовою будь-якого “вишу” є легенди та міфи, пов’язані з викладачами. Одним з легендарних і навіть міфологічних персонажів тодішнього істфаку був Микола Павлович, або Пан (прізвисько, безперечно, було пов’язано із західноукраїнським походженням та прізвищем Ковальський, дуже поширеним у Польщі, проте сам він його не любив; у спілкуванні ж зі своїми учнями він інколи називав себе Папа). Мене зразу ж попередили, що “отримати залік” з “Історичної бібліографії” з першого разу неможливо, бо, крім написання конспекту обов’язкової літератури, треба було все знати досконало. З прикрашених деталями розповідей впливало: якщо такі щасливі й траплялися, то були надто рідкісні персонажі.

Попри всю гіперболізацію персони Миколи Павловича, треба сказати, що він дійсно був дуже вимогливим. По-перше, він був вимогливим до себе. Як науковець, ретельно працював над кожною публікацією. Окрім того, що кожна його робота була виконана на широкій джерельній базі, обов’язково досліджувалась історіографія питання. Микола Павлович наголошував на необхідності знати доробок своїх попередників. Пізніше, відповідаючи на питання Є.А. Чернова, яким йому вбачається ідеальний образ “джерелознавця”, професор серед іншого зазначив: “Знати історіографію джерелознавства та вдосконалення джерелознавчих методів, надбань минулого – близького та дальнього зарубіжжя, як і вітчизняні традиції, здобутки, втрати. <...> Шанобливо ставитись до історіографічної традиції – своїх попередників і поряд з цим мати певний критицизм до тих, хто виконує публікації на низькому рівні...”¹ [6; 3]. Як викладач, Микола Павлович ретельно готувався до кожної лекції, на якій не тільки розказував, а й показував і давав доторкнутися... У прямому розумінні цього слова. На кожен лекцію з джерелознавства він приносив з дому великий портфель-“дипломат”, а

¹ Це, власне, видно і зі згаданої відповіді. Головною причиною залишення ДДУ у 1994 р. Микола Павлович називає те, що він зневірився у своїй потребі для цієї категорії “студентів” (слово взято у лапки, с. 18).

то й два, набитий літературою, яку пускав по рядах, щоб кожен студент міг потримати її в руках, погортати. Пам’ятаю, на одну з лекцій, коли розглядали етнографічні джерела, Микола Павлович приніс альбоми фотографій, зроблених ним під час експедицій за часів роботи у Львівському Музеї етнографії та художнього промислу.

По-друге, він був вимогливим до інших. Від студентів вимагав знань. І коли студент не знав елементарних речей, це інколи викликало справжнє обурення Миколи Павловича. Він не міг зрозуміти, як цього можна не знати. Якось, прикро вражений рівнем підготовки однієї заочниці й стримуючи себе від надмірної реакції, сказав їй: “Ідіть, складайте іншому викладачеві. Я не можу Вас слухати”. Його, дійсно, зачіпало за живе, коли студенти не знали, бо він жив історією. При цьому, ті, хто писали у М.П. Ковальського курсові чи дипломні роботи, не мали жодних поблажок. Він був вимогливим до своїх колег, аспірантів, дипломників. Якщо на засіданні кафедри відбувалося обговорення кандидатської чи докторської дисертації, то воно ніколи не було формальним. Обговорення могло тривати дві-три години. Не завжди робота отримувала схвальну оцінку, і дисертант був змушений ще працювати над нею, враховуючи висловлені зауваження й побажання. Але, коли він вже отримував добро від кафедри, тоді ніякий захист не був страшним (до речі, мабуть, мало хто знає, що сам Микола Павлович вийшов на захист з третім варіантом своєї докторської).

Водночас кожен знав: звернись він за порадою чи допомогою до Ковальського, той ніколи не відмовить. Тому то Микола Павлович майже ніколи не був у своєму кабінеті завідувача кафедрою наодинці. До нього постійно заходили колеги, аспіранти, студенти. Нерідко хтось щось шукав у книгах, журналах, газетах, які були в цьому кабінеті. Але основний фонд знаходився у Миколи Павловича вдома. Він мав колосальну наукову бібліотеку, що нараховувала понад десять тисяч примірників. А ще більше трьох тисяч мікрофільмів джерел, монографій, статей, знятих в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Варшави². І всім цим багатством користувалися його

---

² Кожна книга і кожна плівка були пронумеровані. Під цими номерами вони заносились до відповідних каталогів. Окрім того, Микола Павлович мав особистий архів, у якому були систематизовані всі листи, що він отримував. У його зібранні був і своєрідний “відділ рукописів”,

учні. Це також певною мірою сприяло появі та розвитку феномену, званого як дніпропетровська джерелознавча школа, що була визнана не тільки в Радянському Союзі, а й за його межами, хоча у самому Дніпропетровську ані джерел, ані потрібної літератури для досліджень такого напрямку не було. І особиста бібліотека (й фільмотека) Миколи Павловича почасти компенсувала цю нестачу. Залучаючи здібних студентів до наукової роботи, керівник давав їм змогу працювати з джерелами, з раритетними виданнями. Очевидно, аспірантам ця книгозбірня економила трохи часу і грошей, хоча повністю, звичайно, не замінювала архівосховища (та й важко собі уявити, щоб хтось з аспірантів Миколи Павловича відмовився попрацювати в центральних архівах і бібліотеках, вважаючи, що йому досить зібрання наукового керівника, бо своє бачення джерелознавця останній передавав і своїм учням, а воно включало “знання архівних фондів, колекцій та збірок”) [3, 25].

Ще однією характерною рисою Учителя було те, що він сприяв входженню своїх учнів у науковий світ та їх популяризації. Нерідко студенти, які працювали з Миколою Павловичем кілька років, вже на старших курсах демонстрували солідні здобутки. Але їх ще потрібно було донести до широкого наукового загалу. Опублікувати студентів велику за обсягом роботу було неможливо (та й невелику також нелегко). Тому Микола Павлович використовував такий прийом, як публікація статей у відомих журналах чи методичних посібників, де одним з авторів або укладачів був він сам, а іншим – його студент. Таким чином, наприклад, з’явилася “методичка” з вивчення цехових статутів професора М.П. Ковальського та п’ятикурсника Г.М. Виногорова³ [4]. Звичайно, у науковому світі є особи, які правдами й неправдами набиваються у співавтори до інших. Але Микола Павлович до таких не належав, він не претендував на частку чужої праці. Згадані публікації, в першу чергу, потрібні були його учням. Без його імені вони не мали шансів з’явитися у той час і у тому вигляді. Окрім того, він виконував частину роботи, а ще здійснював редагування. У своїх навчальних посібниках

що склався з примірників кандидатських дисертацій його аспірантів і робіт дипломників, якими він керував.

³ Ця публікація обом укладачам коштувала чимало переживань. У Геннадія Виногорова украли портфель з матеріалами, майже повністю готовими до друку. Тому всю роботу довелося виконувати знову.

Микола Павлович завжди принагідно згадував роботи учнів, посилався на них. Промовистою є і передісторія появи однієї статті на сторінках найавторитетнішого на той час історичного часопису, яку він мені сам розповідав. До М.П. Ковальського, якого добре знали й поважали в наукових колах Москви, звернулася редакція журналу “Вопросы истории” з пропозицією написати статтю про українські літописи. Сам він вважав, що краще на цьому знається його колишній аспірант Ю.А. Мицик, який спеціально досліджував літописання й видав навчальний посібник [5]. Тому й запропонував останньому спільно написати статтю для московського видання. Саме в такому варіанті вона і побачила світ [2, 81 – 94].

А хіба можна забути, як наприкінці 1980-х років, коли я працював учителем історії в школі, Микола Павлович з ентузіазмом відгукнувся на моє прохання поспілкуватися із старшокласниками. І приїхав на віддалений житловий масив не сам, а взяв ще чотирьох молодших колег⁴. Наскільки то була цікава зустріч!

Нещодавно я дізнався від колег, що професор з “командою” приїжджав також до школи, де вчителювала А.Є. Атаманенко.

Невдовзі після повернення з колгоспних ланів до університетських аудиторій ми, студенти істфаку, стали свідками й навіть учасниками (були присутніми на відкритті та на пленарних засіданнях) важливої наукової події – IV Всесоюзної конференції “Актуальні проблеми джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін”. Ініціатива її проведення у Дніпропетровському університеті належала Миколі Павловичу Ковальському. Як він сам згадував, на закритті III конференції взяв на себе сміливість і запропонував провести наступну в Дніпропетровську, а вже потім переконав керівництво університету у правильності такого кроку. Але особисто взяти участь в роботі поважного наукового форуму в стінах ДДУ Микола Павлович не зміг – у цей час він перебував у Острозі, доглядаючи важко хвору матір. Проте незримо М.П. Ковальський був у залі культурно-побутового комплексу університету (КБК, як його всі називали), де проходило пленарне засідання: ледь не кожен виступаючий згадував його доповідь [1, 14 – 27] (матеріали були надруковані заздалегідь, і кожен учасник отримав їх ще

⁴ Це були Є.А. Чернов, Г.М. Виноградов, В.Б. Атаманенко, П.М. Кулаковський.

до початку роботи конференції, а тому мав змогу ознайомитися зі змістом доповідей інших). Потім Микола Павлович провів чимало часу за прослуховуванням магнітофонних записів з виступами учасників конференції, до організації якої він доклав так багато сил, але особисто не зміг взяти в ній участь.

Відчуття присутності Миколи Павловича на джерелознавчих секціях мало місце й пізніше, на міжнародних конгресах: україністів у Чернівцях (2002 р.) і українських істориків у Кам'янці-Подільському (2003 р.) та Луцьку (2006 р.). За станом здоров'я вчений вже не міг в них брати участі, але були його учні, його часто згадували у виступах.

Авторитет Миколи Павловича був і залишається досить великим. Інколи саме його ім'я допомагало вирішувати справу. Пригадую, влітку 1988 р. я, молодий учитель з невеликою зарплатою, поїхав на тиждень до Харкова, міста, де у мене не було жодної знайомої людини, попрацювати з рукописом, що зберігається у бібліотеці місцевого університету. Звичайно, до готелю йти не хотілося. Не довго думаючи, я пішов до декана історичного факультету професора Журавського, передав йому придуманий мною привіт від професора Ковальського, за що дістав винагороду у вигляді проживання в гуртожитку Харківського університету (хоч і на околиці, але ж безкоштовно). По приїзді до Дніпропетровська я зізнався Миколі Павловичу у “перевищенні повноважень”, на що він відповів: “І правильно зробив”.

Хто близько спілкувався з цією людиною, той знає, що Микола Павлович був чудовим оповідачем. Наприкінці травня 1989 р. з професором і його молодшою донькою Іриною вперше до Острога для участі в конференції, присвяченій майбутньому 900-літтю міста, поїхали три його учні – я, Олег Журба і Віктор Атаманенко (не думав, напевно, тоді Віктор Борисович, що невдовзі зв'яже свою долю з Острогом). У купе вели бесіди на різні теми. Врешті Микола Павлович почав розповідати нам бачений напередодні в кінотеатрі фільм “Чужий”. І то було настільки цікаво, що ми навіть забули про сон.

Звичайно, як кожна людина, М.П. Ковальський брав щось близько до серця. Він виріс у середовищі, де поважали учителя. І, звичайно, йому боліло зверхнє ставлення до педагога, характерне для дніпропетровського обивателя вісімдесятих. Якось мене і Геннадія Виноградова, коли ми ще навчалися на третьому курсі, Микола Павлович запросив до себе додому.

Візуально пам’ятаючи, куди йти, ми переплутали під’їзд, піднялися на п’ятий поверх, натиснули на кнопку дзвінка. Двері відкрила якась жінка. Ми спитали Миколу Павловича, на що почули досить неприязне: “А, это профессор, что ли? В другом подъезде!” Коли розповіли про це науковому керівникові, він з прикрістю сказав: “А в Польщі вам кожен мешканець будинку покаже, де живе доцент. А де живе професор – кожен у дворі”.

Дуже болісно М.П. Ковальський переживав події 19 – 21 серпня 1991 р., спробу державного перевороту в СРСР. Навіть не було радості від щойно отриманого звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, яке він, безумовно, заслужив. Саме ці події спонукали його, людину загалом помірковану й розважливу, до досить радикального вчинку – виходу з лав комуністичної партії.

Не цурався Микола Павлович і фізичної роботи. Цікаву картину я побачив, приїхавши до Острога незадовго до щойно згаданих подій, щоб показати написану частину дисертації й порадитися із своїм науковим керівником. Він любив свою баб’ятківщину й часто їздив до рідного міста провідати матір. Але й тоді, коли її не стало, М.П. Ковальський кожну відпустку проводив у родинному будинку, який звів ще його дід. Отож, заходжу я у двір і бачу, як вправно професор замішує бетон (якраз у розпалі був ремонт будинку). Робота швидко знайшлася і для мене. А наукою займалися вже вночі – Микола Павлович помертвував частиною свого сну.

Говорячи про М.П. Ковальського, з прикрістю доводиться констатувати, що держава та офіційна наука належним чином не оцінили невтомного дослідника й викладача за життя. Його так і не обрали до складу Національної Академії Наук України (хоч обирали тих, кого язик не повертається назвати академіком). Він не був удостоєний високих державних нагород. Однак, створивши школу, що вдається лише найталановитішим вченим і педагогам, Микола Павлович залишив по собі яскравий слід у науці. Його роботи ще довго слугуватимуть за зразок сумлінного, професійного дослідження (сам він завжди поважав людину, якщо вона була професіоналом у своїй справі). Ще багато і багато студентів, аспірантів, учених братимуть до рук його публікації, щоб знайти в них чи необхідну інформацію, чи методику студювання джерел. А ми, його учні, перечитуючи книги і статті Миколи Павловича, завжди згадуватимемо Учителя.

Джерела та література:

1. Ковальський Н.П. Проблеми класифікації письмових джерел в сучасній радянській історіографії / Николай Павлович Ковальський // Актуальні проблеми історикознавства та спеціальних історических дисциплін: Тезиси доповідей ІV Всесоюзної конференції. Дніпропетровськ (31 жовтня – 2 листопада 1983 г.). – М., 1983. – С. 14 – 27.
2. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Українські літописи / Николай Павлович Ковальський, Юрий Андреевич Мыцьк // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81 – 94.
3. Ковальський М.П. Історик і історіографія / Микола Павлович Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997.– Вип. І. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 25, 26.
4. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI – XVII веков (Цеховые уставы городов Украины) / Сост.: Николай Павлович Ковальський, Геннадий Николаевич Виноградов. – Дніпропетровськ: ДГУ, 1986.
5. Мыцьк Ю.А. Українські літописи XVII в.: Уч. особие / Юрий Андреевич Мыцьк. – Дніпропетровськ, 1978.
6. Чернов Е.А. Н.П. Ковальський: о времени и о себе / Евгений Абрамович Чернов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. І. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 11.